
Ҳуқуқни тан олиш - фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усули сифатида.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 11-моддасида фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усуллари санаб ўтилган. Ушбу рўйхатда ҳуқуқни тан олиш биринчи ўринни эгаллайди. Ҳамма вақт бузилган ҳуқуқни тиклаш ёки ҳуқуқни бузадиган хатти-ҳаракатларни олдини олиш учун ҳуқуқни ҳимоя қилишнинг турли усуллари қонунчилик билан белгиланган. Бу усуллардан бири ҳуқуқни тан олишдир. Ҳуқуқни тан олиш тўғрисидаги даъво орқали суд ҳимоясига эришишнинг бундай усули Рим ҳуқуқидан келиб чиққан. Рим ҳуқуқида даъволарнинг *actions in rem* (ашёвий (мулкӣ) талаблар) ва *actions in personam* (шахсий даъволар)га бўлиниши мавжуд эди. *actions in rem* оилавий ва мерос ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ҳуқуқларни ҳимоя қилиш бўйича даъволарни қамраб олса, *actions in personam* фақат мажбурият ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган. Шахсий даъволар (*actions in personam*) ҳамда ашёвий талаблар (*actions in rem*) ўртасидаги фарқлар талаб ҳимоя қилиш лозим бўлган ҳуқуқлар билан боғлиқлиги эди. Бошқа томондан, адабиётларда таъкидланишича, *actiones praejudiciales* фақат шахснинг ҳолатини (*status libertatis* - озодлик ҳолати, *status civitatis* - фуқаролик ҳолати ва *status familiae* - оилавий ҳолат) белгилаш учун рухсат берилган. Бундай шартларнинг мавжудлиги шахснинг тўлиқ ҳуқуқ лаёқатини (*caput*) ўрнатишнинг зарурий шarti бўлган. Эҳтимол, олимлар *actiones praejudiciales* талабларни *actions in rem* қаторига киритгандирлар Рим ҳуқуқидаги провокацион иш юритиш ҳуқуқ ривожланишининг тарихий жараёнида ҳуқуқни тан олиш тўғрисидаги даъвога нисбатан олдинги босқич эди. Провокацион процесснинг мақсади - судга даъво киритиш мақсади бўлмаган шахсни даъво аризаси бериш учун чақириш эди. "Провокация" деганда судьянинг бўлажак даъвогарга маълум бир вақт ичида бузилиши ҳавф остида турган ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида даъво қўзғатишга чақиришини тушунилиши мумкин. Таъкидлаш жоизки, "провокацион" иш юритишда фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойили - ихтиёрийлик (диспозитив) принципи бузилган. Ушбу тамойилга кўра, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари мустақил равишда ва ўз хоҳишларига кўра тегишли хатти-ҳаракатларни амалга оширадилар, шу жумладан ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида судга мурожаат қиладилар ёки қилмаслик ҳақида қарор қабул қиладилар. Адабиётларда провокацион иш юритишнинг икки тури ажратиб кўрсатилган. 1) *provocatio ex lege diffamare* (туҳматга қарши кураш). Бундай "провокация" нинг моҳияти қуйидагича эди: "Кимдир бошқа шахсга нисбатан даъвоси борлигини маълум қилса ва у шахс бундай ҳуқуқни тан олмаса, у суддан даъвоси борлигини маълум қилган шахсни чақириб, ўз ҳуқуқини тақдим этишни сўраши мумкин эди ... ва агар иккинчи шахс суд томонидан белгиланган муддатда даъво қўзғатмаса, кейинчалик у судга даъво қилиш ҳуқуқидан абадий маҳрум бўлади...". Шунга кўра, ушбу турдаги провокацион иш юритиш доирасида қўйилган даъвонинг предмети жавобгарни ўз мажбуриятини бажаришга мажбурлаш талаби эди. Шунингдек, кўриб чиқиладиган даъво ҳуқуқ тўғрисидаги низонинг мавжудлиги каби хусусият билан тавсифланган. Бўлажак жавобгарнинг даъвогарни даъво қўзғатишга чақиришидан мақсади унинг ҳуқуқий мақомини, яъни у мажбурият субъекти бўлганми ёки йўқлигини дарҳол тасдиқлашда ифодаланган. 2) *provocatio ex lege si contendat* (аргументларнинг йўқолиши мумкинлиги сабабли қўнғироқ қилиш) Бундай "провокация" келгусида ҳуқуқбузар маълум вақтдан кейин даъвога нисбатан эътироз билдириш ҳуқуқини йўқотишидан кўрққанида пайдо бўлади. Мисол сифатида адабиётда "Провокатор" сифатида кафил келтирилади. Кафил кредиторни қарзни тўлаш мажбурияти кафил томонидан бажарилиши тўғрисидаги талабни тақдим этиш учун чақирди. Ишни кўриб чиқиш натижасида бундай талаб қондирилган ёки рад этилган. "Провокацион" иш юритишнинг иккала тури ҳам икки босқичда амалга оширилган. Биринчи босқичда бўлажак даъвогар даъво аризаси бериш учун чақирилди. Судья бундай чақирув учун буйруқ чиқарди. Иккинчисида, даъвогар судга даъво аризаси билан мурожаат қилади, кейин эса суд муҳокамаси ўтказилди. Шундай қилиб, "провокацион" процесснинг биринчи босқичида томонлар "Провокатор" ва "Провокат" бўлган. "Провокатор" - бу бўлажак даъвогарни, унинг сўзларига кўра, даъвоси борлиги сабабли унинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун даъво беришга мажбурлаган шахс. "Провокат" - бу бузилган ҳуқуққа эга бўлган келажакдаги даъвогардир. Юқоридаги Рим конструкцияларини таҳлил қилиш, уни амалга оширишнинг иккинчи босқичидаги "провокацион" жараён кўп жиҳатдан классик даъво жараёнларига ўхшаш деган хулосага келишга имкон беради. Умумий хусусиятлар - бу ҳуқуқ тўғрисидаги низо ёки бу борадаги келишмовчилик, шунингдек, даъвогар ҳимоя қилиш учун мурожаат қиладиган ҳуқуқнинг тахмин қилинаётган бузилиши. Шу билан бирга, даъводан фарқли ўлароқ, "провокацион" иш юритишда бўлажак жавобгар томонидан ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун "даъвогарнинг ниқоби" остида иш қўзғатилишига эришишидир.